

УТОПІЯ ТА ФУТУРОЛОГІЯ: РІЗНІ СПОСОБИ ПЕРЕДБАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО

© Петрушенко Оксана, 2012

Дано основні характеристики утопії та футурології. Коротко описано історію виникнення як утопії, так і футурології, окреслено їхні основні напрямки. Спільними ознаками утопії та футурології, на думку автора, є опис очікуваних соціальних змін; визначення та узагальнення певних тенденцій соціального розвитку; визначення як позитивних, так і негативних тенденцій соціального розвитку; попередження суспільства про можливі негативні результати, до яких може привести суспільний розвиток. Відмінності між утопією та футурологією полягають у часових характеристиках змалюваного суспільства; трактуванні поняття належного; зацікавленості у механізмі та кінцевому результаті очікуваних змін, у стратегічних завданнях створюваних проектів.

Ключові слова: утопія, футурологія, майбутнє, прогноз, соціальні зміни.

Oksana Petrushenko. Utopia and Futurology: the Different Ways of Foresight of the Future

In the paper the main characteristics of utopia and of futurology are given. Author describes historical development both of them, writes about their main trends. According to the idea of author the common features of utopia and futurology are the next: description of the future social changes; definition and generalization of certain tendencies of social development; description of both positive and negative tendencies in social development; warning about the able negative results of given social development. Differences between utopia and futurology are connected with time characteristics of the depicted societies; understanding of notion of appliance; interest to the mechanism and final result of the future changes, in strategic tasks of created projects.

Key words: utopia, futurology, future, prognosis, social changes.

Утопія як специфічний феномен суспільної свідомості, як особлива інтелектуальна конструкція та оригінальне явище культури все частіше привертає до себе увагу дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. Така ситуація виглядає дещо дивною, якщо пригадати, що сцієнтистські напрямки філософії на межі ХІХ та ХХ ст. проголосили утопію ненауковою, а тому не вартою уваги. Незважаючи на це, певний інтерес до утопії протримався у Європі ще до Другої світової війни (йдеться і про створення власне утопій та антиутопій як художніх творів, і про коментуючу літературу – К. Мангайм, Е. Блох). Після цього утопія щезає з поля дослідження науковців до кінця 80-х років ХХ ст., проте саме у цей час виникає таке явище культури, як футурологія. У наш час обидва ці інтелектуальні утворення – утопія та культурологія – співіснують, і, природно, виникає питання щодо того, як вони співвідносяться між собою. І утопія, і футурологія пропонують нам опис, змалювання неіснуючих суспільств, а при цьому, незважаючи на такий дивний предмет викладу, претендують на певну увагу з боку суспільства, принаймні з боку читаючої спільноти. До того ж футурологія, яка виникає значно пізніше від утопії, намагається дистанціюватися, відокремитися від останньої.

Мета роботи – проаналізувати, як співвідносяться між собою утопія та футурологія, що, безумовно, мають низку спільних ознак та характеристик, і насамперед – намагання передбачити майбутнє, – проте і відрізняються одна від одної.

Утопія як особливий жанр літературних творів, а в подальшому як своєрідний напрямок публіцистичної та соціально-політичної думки виникає, як відомо, в добу Відродження. Сам термін походить від назви твору Томаса Мора, видатного англійського гуманіста, в якому ідеться про Утопію (тобто Нідею, неіснуючу країну), про яку розповідає мандрівник, який нібито щойно прибув з цієї країни. Життя людей у цій країні організоване та облаштоване розумно, справедливо; усі члени суспільства працюють, але їхня праця не є важкою та виснажливою. Усіх дітей виховують та навчають різним ремеслам та умінням, причому увагу насамперед приділяють моральному вихованню.

Протягом наступних століть було написано багато творів, у яких змальовано найкращий (з точки зору автора або авторів) спосіб організації суспільного життя, належний спосіб життя. Серед цих творів виділяють як авторську, так і народну утопію [3]. Більшість відомих в наш час утопічних творів написані певними авторами, які, використовуючи літературну форму утопії, прагнули оприлюднити певні соціальні ідеї, окреслити певний ідеал суспільного устрою, змалювати можливі варіанти життя суспільства. Проте існує і народна утопія, тобто в різних культурних регіонах збереглися та були записані народні оповідання, перекази, казки, віршовані твори, у яких описуються різні варіанти належного способу життя людей (у минулому, у майбутньому або у віддалених країнах). У вітчизняній літературі до утопічної традиції долучені Л. Українка, І. Франко. Літературознавці здійснюють конкретний аналіз таких утопічних творів, як “Сонячна машина” В. Винниченка та поема-феєрія П. Тичини “Прометей” [5, с. 139–143].

Зауважимо, що у своєму подальшому розвитку (XVII – XX ст.) утопія представлена дуже широким колом літературних творів, до якого належать оповідання, поеми, народні перекази, публіцистика тощо, як у їх позитивному, так і негативному спрямуванні. Негативна утопія, або антиутопія, виникає значно пізніше по відношенню до традиційної або позитивної утопії. Антиутопія демонструє нам певну долученість до ірраціоналізму, оскільки намагається довести, що *розумно* організоване суспільство неминуче буде суперечити таким важливим нераціональним чинникам людського життя та діяльності, як кохання, свобода вибору, облаштування приватного життя, організація дозвілля тощо. Тому твори, що належать до традиції негативної утопії, як правило, прагнуть продемонструвати читачеві (глядачеві), як розумно організоване та впорядковане суспільство нищить спонтанні, духовні, неутилітарні поривання людини.

Однією з соціальних функцій утопії (поряд із дидактичною, критичною, гносеологічною, аксіологічною, культуротворчою тощо) є прогностична функція. Утопія намагається передбачити, як люди будуть жити у майбутньому. І позитивна, і негативна утопії продовжують у майбутньому певні тенденції розвитку, що існують у сучасному автору суспільстві, і на цій підставі пророкують певний варіант майбутнього: бажаний, належний та досконалий – у позитивній утопії, та жахливий, нелюдський, страшний – у негативній утопії. Цікаву характеристику утопічного передбачення дає Е. Блох: “...для того, щоб потрапити у ціль, в даному випадку треба прицілитися вище від неї” [1, с. 126]. Тобто у своїх передбаченнях утопія дещо перебільшує очікуваний результат – позитивне виглядає надзвичайно досконалим, негативне – абсолютно жахливим.

Якщо узагальнити основні характерні ознаки утопічних творів, можна запропонувати таке визначення утопії. *Утопія* – це жанр літературних та соціально-гуманістичних творів, а також тип свідомості, що протиставляє належний, омріяний чи бажаний стан речей у суспільстві, державі, соціумі наочній реальності, наголошуючи на безумовній перевазі першого над другим.

Футурологію, безумовно, потрібно зарахувати до споріднених з утопією напрямків інтелектуальної діяльності. Якщо звернути увагу на сам термін *футурологія*, то перша його частина перекладається як *майбутнє*, а друга частина його пов’язана з *логосом*, тобто з науковим знанням, із знанням законів та тенденцій суспільного розвитку.

Термін *футурологія* був запропонований у 1943 р. німецьким соціологом О. Флехтхеймом як назва для особливого напрямку дослідження – “філософії майбутнього” [6, с. 752], яку він хотів

протиставити існуючим на той час концепціям щодо подальшого розвитку суспільства – як марксизму, так і утопії, в інтерпретації К. Мангайма [3].

На початку 60-х років ХХ ст. цей термін одержав розповсюдження в американській та англійській соціально-філософській літературі (Д. Белл, К. Поппер). Адепти футурології, свідомо відмежовуючись від *пророцтв* щодо майбутнього (до яких вони зараховували марксизм та еволюційну теорію [Сл, с. 417]), писали про можливість *наукового передбачення* певних тенденцій суспільного розвитку. Таке передбачення, на думку футурологів, повинно ґрунтуватися на аналізі наявних фактів та існуючих тенденцій, і при цьому має бути досить обережним. На кінець 60-х років ХХ ст. термін *футурологія* у зв'язку з його деякою невизначеністю та розмитістю починають замінити терміном *дослідження майбутнього*. Проте у публіцистичній та соціально-політичній літературі термін *футурологія* теж використовується саме у наведеному значенні.

Прагнучи відмежуватися від утопії, до якої представники футурології зараховували і марксизм, останні наполягали на тому, що їх завдання – здійснювати наукове передбачення тих тенденцій розвитку, які очікують суспільство. Саме у 60-х роках ХХ ст. сформувалась прогностика – спеціальна наукова дисципліна, що вивчала майбутнє соціальних процесів (соціальних, економічних, технологічних тощо). Гносеологічні та методологічні основи прогностики були сформовані саме у межах футурології [7, с. 755]. Найвідомішим об'єднанням, що займалося власне футурологічними прогнозами, був Римський клуб, найактивніша діяльність якого припадала на 1968–1981 рр. ХХ ст.

Слід підкреслити, що футурологічне прогнозування спирається насамперед на математичні методи та робить акцент на практичному використанні прогнозів. Так, у відомій праці А. Тоффлера “Футурошок” (“Шок майбутнього”) бачимо численні посилання на дані економічного розвитку [8, с. 14–15]; демографічні дані щодо співвідношення міського та сільського населення і динаміки цього співвідношення [8, с. 20–21], скорочення часового інтервалу між певним технічним винаходом та часом його запровадження у виробництво та використання членами суспільства [8, с. 24]. Наводяться також дані щодо психологічного сприйняття людьми різних вікових категорій, а також представників різних культур такого явища, як прискорення темпу життя [8, с. 33–34]. Утопії ж переважно не використовують таких конкретних даних з галузі соціальних наук.

У футурології виділяють кілька основних течій. Одна з них пов'язана з розробленням концепції постіндустріального суспільства, що спиралась на різного роду технологічні теорії, та визнавала однозначну залежність розвитку соціального прогресу лише від підвищення рівня техніко-економічного зростання. Представники реформістської течії доводили необхідність конвергенції, тобто взаємного зближення капіталізму з соціалізмом. Ліворадикальна течія у футурології пророкувала неминучість катастрофи західної цивілізації в умовах подальшого розвитку науково-технічної революції [6, с. 752].

На початку 70-х рр. ХХ ст. у межах футурології виникає течія, яка обстоює концепцію неминучості глобальної катастрофи за існуючих тенденцій розвитку суспільства. Ця течія була представлена Римським клубом, з ініціативи якого почалося глобальне моделювання перспектив розвитку людства на основі використання обчислювальних машин.

Обговорюючи відмінності між передбаченнями та пророцтвами (що їх футурологія пов'язує з утопіями), футуристичне дослідження майбутнього претендує на те, щоб сповістити суспільству щось вагомим та важливим про майбутнє, в деяких випадках застерегти від небезпечних тенденцій розвитку, але при цьому з науковою обережністю сказати приблизно те, про що завжди говорила утопія – “можливо, все це буде дещо не так”. Тому думка про певну спорідненість футурології та утопії виглядає цілком правомірною. За порівняльного аналізу утопії та футурології з'ясовується, що обидва ці напрямки інтелектуальної діяльності мають певні спільні ознаки.

По-перше, і футурологія, і утопія розглядають можливість певних соціальних змін, які можуть бути очікувані у суспільстві. Ці зміни описуються, змальовуються, оприлюднюються. Їх пропонують для ознайомлення широкому загалу як достатньо завершений проект, як опис певного стану суспільних справ, і автори, як правило, прагнуть вплинути через свої твори на суспільну

думку. Обидва ці види інтелектуальних утворень претендують на те, щоб з більшою або меншою достовірністю дати інформацію про майбутнє, “зазирнути за горизонт”.

По-друге, обидва ці напрямки інтелектуальної діяльності у своїх розмірковуваннях про очікувані соціальні зміни виходять з наявного у суспільстві стану речей. Позитивна утопія піддає критиці сучасне їй суспільство, і в результаті критичного аналізу наявного створює картину належного. Негативна утопія (антиутопія) уявно проводить у майбутнє ті тенденції, які присутні, бодай, у натаку, у наявному суспільстві, але які, на думку її авторів, є неприйнятними, неналежними, нелюдськими, а тому негуманними та жахливими. Футурологія теж прагне узагальнити ті тенденції, які присутні у реальному суспільстві, та прорахувати можливості та перспективи їх розвитку.

По-третє, як утопія, так і футурологія, розглядають перспективи як позитивних, так і негативних тенденцій суспільного розвитку. Щойно згадувалося про те, що утопії бувають і позитивні, і негативні. Що стосується футурології, вона претендує на наукову об'єктивність та беззастережність своїх висновків, а тому пропонує читачам як позитивні картини майбутнього, які випливають з обрахунків, так і негативні, неприємні та безрадні перспективи. З останнього випливає ще одна, спільна ознака утопії та футурології.

По-четверте, одним із завдань утопії та футурології є попередити сучасників, співвітчизників про ті небезпеки, про ті негативні соціальні явища, які або вже простежуються у суспільстві, або очікують це суспільство у майбутньому, якщо сучасні тенденції розвитку дістануть своє продовження та розвинуться повною мірою. Завданням як утопії, так і футурології у цьому контексті є попередження суспільства про небезпеку, визначення можливих причин окресленої небезпеки, демонстрація (докладний опис) очікуваних небажаних наслідків. Отже, утопія та футурологія звертаються до суспільної думки, до правлячих верств суспільства, до інтелігенції (інтелектуалів) з закликом протидіяти впливу тих чинників, розвиток яких може призвести до змальованих нещастя.

Як бачимо, утопія має низку спільних ознак з футурологією, що часом дає змогу ототожнювати їх, ставити між ними знак рівності, особливо, коли йдеться про аналіз певного конкретного твору. Так, “Футурошок” (“Шок майбутнього”) А. Тоффлера [8] одні дослідники зараховують до футурологічних прогнозів, інші – до антиутопій.

Проте, незважаючи на спільні ознаки, утопія та футурологія мають численні відмінності за низкою суттєвих характеристик.

Передусім слід відзначити, що футурологія завжди однозначно спрямована на майбутнє. Її завжди цікавить те, що буде, безвідносно до оцінок, очікувань, переживань та міркувань сучасників. Утопія ж не завжди говорить про майбутнє. Вона може розповідати про минуле або про сучасний стан справ у віддалених країнах, що відповідає належному. Звичайно, в кінцевому варіанті все це підпорядковано прагненню майбутнього вдосконалення суспільства, проте таке прагнення може бути і не сформульоване, не оприлюднене, може міститися у певному творі імпліцитно, завуальовано.

Іншою істотною відмінністю між утопією та футурологією є відмінність у трактуванні поняття *належного*. У межах футурології належний у майбутньому стан суспільства прагнуть визначити шляхом аналізу існуючого стану речей, тенденції розвитку якого намагаються прорахувати за допомогою методів наукового пізнання, і переважно – методів природничих наук (аналіз статистичних даних; створення математичних моделей, що описують взаємодію та взаємні впливи різних чинників тощо). У контексті футурології належне – це результат наявних тенденцій розвитку, який повинен бути реалізований у ході розвитку і може бути прорахований попередньо.

У утопічних концепціях належне трактується переважно з позицій певних концепцій із сфери суспільної свідомості. Належний стан у суспільстві може трактуватися в утопії як морально належний (відсутність жорстокості, наявність милосердя). У релігійних утопіях належний стан справ у суспільстві може випливати з певних релігійних норм співжиття, заповідей, священних текстів, житій святих. В екологічних утопіях уявлення про належну організацію суспільства ґрунтується на даних з приводу певної екологічної ситуації. Архітектурні утопії висувають ідеї

щодо належного способу життя людей у суспільстві відповідно до уявлень про архітектурний простір, гармонійну організацію середовища, де людина живе тощо.

Звичайно, певні знання про оточуючу дійсність використовуються і в утопічних уявленнях про належне, проте тут, на відміну від футурології, спочатку формуються уявлення про належне як таке, а далі уся конструкція утопії будується відповідно до цього уявлення.

Отже, у футурологічних проектах *належне* фактично заміщається термінами *очікуване, ймовірне, прораховане*, тобто об'єктивується і звільняється від оцінки моральної, релігійної тощо. Оцінка очікуваної, обрахованої моделі суспільства ближча до позитивістської традиції, – наскільки таке суспільство буде функціональним, придатним до життя, ефективним з економічної точки зору.

Наступною важливою відмінністю між утопією та футурологією є, якщо можна так висловитися, основний предмет інтересу, зацікавленості. Футурологію, на нашу думку, передусім цікавить *механізм* очікуваних змін; закономірності процесів, що відбуваються; можливість їх прорахувати та спрогнозувати з максимальною точністю. Утопію ж насамперед цікавить не механізм чи процес, а кінцевий результат, цілісний образ життя суспільства, який або буде змальовувати належний образ суспільного життя, або (якщо йдеться про антиутопію) повинен викликати у читача уявлення про неможливість для нормальної людини жити у такому суспільстві, і знову-таки приводити читача до думки про те, як людина повинна жити в належний, достойний спосіб.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що основна відмінність між утопією та футурологією полягає у такому. Футурологія пропонує більш-менш вдалий прогноз, що ґрунтується на використанні деяких методів наукового дослідження і претендує певною мірою на наукову об'єктивність (наскільки вона взагалі можлива під час вивчення та окреслення такого складного явища, як суспільство).

Утопія пов'язана з принципово іншими завданнями – дати певну настанову у галузі людяності; визначити, які умови життя достойні та недостойні людини; замислитися над тим, хто така людина і як вона повинна жити. Тому деякі утопії (релігійні, народні, деякі політичні) ставали предметом проповіді, закликів до широкого загалу, безпосереднього звернення до людей. Футурологія такої функції фактично не має. Лише інколи, якщо результати зробленого прогнозу виглядають як дуже небезпечні для людства або шокуючі, їх намагаються пропагувати та доводити до уваги громадськості. Проте, оскільки футурологія ґрунтується на даних та обрахунках, завжди є можливість сумніватися у правильності оприлюдненого прогнозу на підставі того, що у пропонованих розрахунках було здійснено помилку. Утопія ж не вдається у детальні обрахунки, тому для її заперечення потрібна не перевірка конкретних фактів, а спростування базової концепції щодо належного. Оскільки утопія не зводиться до окремих базових фактів, її часто приймають цілісно, їй просто вірять (або не вірять, проте не можуть зразу і легко пояснити чому).

У зв'язку з зазначеним утопію часто пов'язують з соціальним ідеалом, що є цілісним емоційно-інтелектуальним утворенням. Соціальний ідеал часто пов'язаний з соціальною психологією, з ідеологічними концепціями, з настроями, симпатіями та антипатіями, що існують у суспільстві загалом або у межах певної соціальної групи. Футурологія прагне до об'єктивності, до свободи від оцінок, настроїв, емоцій. Проте тут спостерігається своєрідний парадокс – якщо ми взагалі знаходимося за межами оцінок, навіщо нам передбачати, як буде відбуватися подальший розвиток суспільства? Вірогідно, у межах футурології оцінка стосується не вихідних засад обрахунків, а результату дослідження. В утопії ж оцінка йде попереду дослідження.

1. Блох Э. *Тюбингенское введение в философию* / Э. Блох [пер. с нем. Т.Ю. Быстровой, С.Е. Вершинина, Д.И. Криушова]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 400 с. 2. *Большой толковый социологический словарь (Collins)*. – Том 1, 2. – М.: Вече, АСТ, 2001. 3. Мангайм К. *Идеология та утопия* / Мангайм Карл [пер. з нім.]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2008. – 370 с. 4. Мортон А.Л. *Английская утопия* / Мортон А.Л. [пер. с англ. О.В. Волкова; под ред. и со вступ. ст. В.Ф. Семенова]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 278 с. 5. Сабат Г. *У лабиринтах утопії та антиутопії* / Галина Сабат. – Дрогобич: Коло, 2002. – 160 с. 6. *Философский*

энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с. 7. Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: “Канон +” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 1248 с. 8. Тоффлер А. Футурошок / Алвин Тоффлер; оформ. обложки С. Шикина. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.

УДК 101.2:32

Дмитро Шевчук
Національний університет “Острозька академія”

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА У ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

© Шевчук Дмитро, 2012

Проаналізована можливість застосування феноменологічного підходу до осмислення проблем політики. Досліджено феноменологічну політичну філософію як результат “відкритості” феноменологічного руху. Розглянуто найзначущі ідеї феноменологічної політичної філософії, що випливають із феноменологічної концепції історії, онтології політичного, феноменології політичного світу.

Ключові слова: феноменологія, політичне, політична теорія, політичний світ, історія.

Dmytro Shevchuk. Phenomenological perspective in political theory: methodological aspect

In the present paper the possibility of using the phenomenological approach for investigation of political problems is analyzed. The author pays attention to the phenomenological political philosophy as a result of “openness” of phenomenological movement. Main ideas of phenomenological political philosophy originating from the phenomenological concept of history, ontology of the political, and phenomenology of political world are also explored.

Key words: phenomenology, political, political theory, political world, history.

Проблема об’єктивного осмислення політичного світу та пошук методологічних підходів, які б уможливили це здійснювати, постає сьогодні надзвичайно актуальною. Це зумовлено насамперед кризою сучасної політичної філософії, що окреслюється в літературі як “забуття мови політичного” (наприклад, К. Бейме). Причина кризи вбачається, зокрема, в домінуванні позитивізму у політичній теорії, що проявляється, наприклад, в униканні оцінкових суджень під час осмислення політичних феноменів. Деякі сучасні філософи (наприклад, Л. Штраус, Е. Фегелін, Х. Арендт та ін.) стверджують, що позитивістський підхід в осмисленні політичного світу є принципово неприйнятним, оскільки він не дає змоги продемонструвати й оцінити ті політичні феномени та стратегії, які можуть негативно впливати на людське буття, спотворюючи смислове (само)окреслення людини як *bios politikos*.

Пошук альтернативи до позитивізму у політичній теорії ставить проблему про можливість використання феноменологічного підходу в осмисленні політики. Альтернативність феноменології до позитивізму проявлялася від самого початку феноменологічного руху із його власною програмою філософії як чіткої науки. Відмінність між позитивістським та феноменологічним підходом проявляється передусім у тому, що позитивізм спирається на природничі науки,